

УДК 34.06: 342.813

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.19>

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ШЛЯХОМ РЕАЛІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНО-ВИХОВНОЇ ФУНКЦІЇ ПРАВА

Костюченко Олена Євгенівна,

доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу забезпечення інтеграції
академічної та університетської правової науки
та розвитку юридичної освіти
Київського регіонального центру
Національної академії правових наук України

У статті аргументується думка про нерозривний зв'язок академічної доброчесності та загального рівня культури й інтелектуального розвитку людини. Приділено увагу культурно-виховній функції права як одного з правових інструментів розвитку академічної доброчесності в Україні. Зроблено висновки, що академічна доброчесність як суспільне явище дозволяє формувати в особистості стійкі навички критичного мислення, здатності до формування власної думки. За рахунок здобуття загальних та професійних компетенцій з дотриманням вимог академічної доброчесності особистість формує високий рівень культури, інтелектуального розвитку та професійної майстерності; академічна доброчесність як інституція у сучасному освітньому середовищі вже має необхідне базове нормативне регулювання на загальнодержавному та локальному рівнях, що забезпечує можливість подальшого її розвитку як ціннісного складника освітнього процесу; за своєю сутністю унормувати всі аспекти академічної доброчесності неможливо і непотрібно, адже реалізація доброчесної поведінки здійснюється через чесну працю, повагу до чужої праці, неприпустимість обману тощо; розвиток академічної доброчесності нерозривно пов'язаний з нормативним удосконаленням цієї інституції, адже норми, які регламентують умови дотримання академічної доброчесності, розкривають можливості впливу на волю і свідомість учасників освітнього процесу за рахунок культурно-виховної функції права; культурно-виховна функція норм щодо академічної доброчесності розкриває правові можливості закріпити ціннісну орієнтацію освітнього процесу відповідно до прогресивних загальноновизнаних результатів розвитку цивілізації, коли юридично значуща поведінка учасників освітнього процесу відповідає потребам суспільства; культурно-виховна функція норм щодо академічної доброчесності здатна формувати у малолітніх дітей, як учасників освітнього процесу, необхідні погляди та установки щодо поведінки в процесі навчання; розвиток академічної доброчесності в Україні на основі функціонального підходу до її вдосконалення у правовому полі вимагає системного підходу, який не обмежується визначенням видів порушень академічної доброчесності та відповідальності за такі порушення, а спрямований на вироблення нормативів і стандартів у системі освіти, які б дозволили будувати освітній процес у такий спосіб, щоб запобігти можливості вдаватися до недоброчесної поведінки, зокрема це стосується питання організації самостійної роботи здобувачів освіти та видів навчальних завдань для них.

Ключові слова: академічна доброчесність, функції права, культурно-виховна функція, заклади освіти, здобувачі освіти.

Kostyuchenko Olena. Development of the institute of the academic integrity through the implementation of the cultural and educational law function

There is argued the inextricable connection between academic integrity and the general level of culture and intellectual development in the article. The attention is paid to the cultural and educational function of law as one of the legal instruments for the development of academic integrity in Ukraine. There are concluded that: academic integrity as a social phenomenon allows to form in the individual stable skills of critical thinking, the ability to form their own opinion. Due to acquiring general and professional competencies in compliance with the requirements of academic integrity, the individual is forming a high level of culture, intellectual development

and professional skills; academic integrity as an institution in the modern educational environment already has the necessary basic level of regulation at the national and local levels, which provides the opportunity for its further development as a valuable component of the educational process; in its essence, it is impossible and not necessary to standardize all aspects of academic integrity, because the implementation of virtuous behavior is carried out through honest work, respect for others' work, the inadmissibility of deception, etc.; the development of academic integrity is inextricably connected with the regulatory improvement of this institution, as the rules governing the conditions of academic integrity reveal the possibility of influencing the will and consciousness of participants in the educational process through cultural and educational function of law; the cultural and educational function of norms of academic integrity opens up legal possibilities to consolidate the value orientation of the educational process in accordance with the progressive generally recognized results of civilization, where legally significant behavior of participants in the educational process meets the needs of society; the cultural and educational function of the norms of academic integrity is able to form by young children, as participants in the educational process, the necessary views and attitudes about behavior in the learning process; the development of academic integrity in Ukraine on the basis of a functional approach to its improvement in the legal field requires a systematic approach, which is not limited to identifying types of violations of academic integrity and responsibility for such violations, but also requires formation a system of norms and standards in education. They could allow to build the educational process in such way to prevent the possibility of resorting to dishonest behavior, in particular it concerns the issue to organize the independent work of students and the types of learning for them.

Key words: *academic integrity, functions of law, cultural and educational function, educational institutions, students.*

24 лютого 2022 року російські війська зухвало розпочали війну з Україною. Цей день змінив життя всього українського народу назавжди. Війна триває, і можна впевнено говорити, що рівень культурного та інтелектуального розвитку людини виступає індикатором усвідомлення цивілізаційних цінностей та ролі людини у світі. Більшість народонаселення держави-агресора донині демонструє нездатність до критичного мислення, формування власної думки, невміння аналізувати факти та зіставляти їх із реаліями сьогодення. Це своєю чергою доводить, що освітня діяльність не лише спрямована на вироблення навичок рахувати і читати, а й має формувати у людини розуміння таких цінностей, як повага, честь, гідність, відповідальність за свої вчинки. У контексті цього розвиток інституту академічної доброчесності виступає необхідною умовою для культурного та інтелектуального розвитку здобувачів освіти. Підвищення рівня якості освіти за рахунок розвитку академічної доброчесності стає одним зі шляхів демократичного розвитку суспільства і підготовки нового покоління вітчизняних спеціалістів із високим рівнем конкурентоздатності на світовому ринку праці.

Метою цієї статті є пошук правових можливостей розвитку академічної добро-

чесності за рахунок правових можливостей культурно-виховної функції права.

За своєю суттю академічна доброчесність не може бути зведена виключно до правової дефініції у нормативно-правових актах. Це ціннісний орієнтир, на основі якого мають вибудовуватися високі стандарти освіти для подальшого прогресивного розвитку в Україні. У статті «Академічна доброчесність як правова категорія» (Юридичний науковий електронний журнал, 2021, № 3) мною було сформульоване авторське бачення академічної доброчесності виключно у правовій площині. Проте нині варто звернути увагу на інші властивості академічної доброчесності, що забезпечують формування у здобувачів освіти здатності до критичного мислення, формування власної думки, вміння аналізувати факти тощо. Водночас необхідно констатувати, що натепер на рівні законодавства України та у локальних актах закладів освіти питання академічної доброчесності вже дістали необхідне закріплення для подальшого розвитку цього інституту та успішного впровадження принципів академічної доброчесності в освітній процес. А отже, це дає підставу для подальших дискусій щодо розвитку інституту академічної відповідальності у вітчизняних закладах освіти.

Вітчизняні науковці єдині в розумінні того, що академічна доброчесність виступає необхідним складником сучасного освітнього процесу, різняться підходи до розвитку цього інституту. Водночас кожна наукова позиція чи науковий підхід стосовно академічної доброчесності є кроком до конструктивної дискусії на шляху формування та розвитку цього інституту. Не можна говорити, що сучасний рівень якості освіти в Україні є низьким, але за будь-яких умов його покращення за рахунок впровадження в освітній процес принципів академічної доброчесності буде сприяти подальшій інтеграції українського освітнього простору в найкращі світові системи освіти та професійного розвитку.

В. Зінченко наголошує, що «надважливий складник вищої школи як соціального інституту – це академічна доброчесність. Поняття академічної доброчесності включає у себе такі цінності, як: запобігання шахрайству, фальшуванню та плагіату; підтримка академічних стандартів; чесність і ретельність у дослідженнях та науковому видавництві. У процесі навчання чи досліджень студенти, викладачі та молоді науковці повинні керуватися передусім принципами реального навчання та чесної праці» [1, с. 199]. Погоджуючись із цим твердженням, додамо, що у сучасних українських реаліях чесність та чесна праця актуалізувались у житті людей, а отже, розуміючи ті зміни, що сталися у свідомості українців, варто зробити акцент саме на соціальному складнику процесу навчання та отримання професійних навичок. Цей складник криється саме в чесній праці в процесі навчання. І тому принциповим є усвідомлення учасниками освітнього процесу того факту, що тільки наполеглива праця та отримання фахової компетенції з дотриманням принципів академічної доброчесності можуть забезпечити їхній культурний, інтелектуальний і професійний розвиток.

Як справедливо зазначають науковці, «академічна доброчесність впливає на якість освіти, яку здобувають студенти, і має безпосередній вплив на новий тип громадян, яких формує система вищої освіти України. Таким чином, зміцнення академічної доброчесності має бути пріоритетом, а ігнорування принципів ака-

демічної доброчесності може створити середовище, яке сприяє інтелектуальному і творчому занепадові, низькоякісному навчанню і стимулює амбівалентність, що може зробити корупційну практику нормою в інших сферах життя. Відсутність культурного складника, який би регулював недоброчесні практики на рівні норм, традицій, цінностей академічної культури, робить інституційні норми контролю зовсім неефективними навіть на рівні інформування про недоброчесні практики» [2, с. 137]. Підтримуючи цю тезу, зазначимо, що і право за своєю суттю є тим регулятором суспільних відносин, який не може бути реалізований поза волею учасників цих відносин, а отже, виходячи з того, що норма права лише надає правової форми суспільним відносинам питання академічної доброчесності вимагає свідомого ставлення до правових норм усіх учасників освітнього процесу. Тільки повага до букви закону може забезпечити належну реалізацію нормативних положень загальнодержавного та локального рівнів щодо дотримання правил академічної доброчесності.

«Академічна доброчесність є певним показником не лише соціально-економічного, культурного, але і демократичного суспільства. Як категорія вона вирізняється своєю багатовимірністю, що означає поєднання в ній як відповідних фундаментальних цінностей, так і механізмів й інструментів їхнього забезпечення і просування. Загальні тенденції розвитку академічної чесності майбутніх фахівців для університетів Європи та Франції зокрема включають глобалізацію, децентралізацію освіти, впровадження професійної етики, деонтології у навчальний процес, інтернаціоналізацію та інформатизацію, дотримання стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості вищої освіти; розроблення стандартизованих процедур оцінки політики вищих навчальних закладів у сфері академічної чесності; запровадження навчальних методик із метою підвищення кваліфікації викладачів у питаннях сучасного академічного письма й підвищення їхньої мотивації у застосуванні таких методик у роботі; широке використання культури академічного письма, підвищення якості наукових

публікацій дослідників за рахунок дотримання вимог до структури наукових статей; запровадження навчальних онлайн-тренінгів, партнерство між закладами вищої освіти та суб'єктами господарської діяльності» [3, с. 92].

Отже, вищевикладені механізми та інструменти академічної доброчесності, що застосовуються в європейській системі освіти, мають бути оцінені нами на їхню придатність до впровадження в Україні. На наше переконання, значна частина з наведених механізмів та інструментів уже впроваджена в Україні, водночас вони потребують подальшого розвитку, здійснити який за межами професійної етики та загальної культури майже неможливо. Це пояснюється тим, що певна частина правил академічної доброчесності стосується тих питань, які буде важко унормувати на сто відсотків. Наприклад, А. Смітюх аргументує, що «абз. 7 ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту» доцільно викласти у такій редакції: «Інший академічний обман – надання завідомо неправдивої інформації щодо власної освітньої (наукової, творчої) діяльності чи організації освітнього процесу, що не підпадає під ознаки порушень академічної доброчесності, передбачених цим Законом (у т. ч. академічного плагіату, самоплагіату, фабрикації, фальсифікації, списування)» [4, с. 16]. Цей приклад демонструє можливості вдосконалення вітчизняного законодавства щодо академічної доброчесності, але, як бачимо, передбачити всі можливі прояви академічної недоброчесності в законодавстві неможливо, і, на нашу думку, не потрібно цього робити, адже викорінення академічної недоброчесності хоча і спирається на певні юридичні процедури, але головна мета унормування правил академічної доброчесності все одно полягає у формуванні свідомого ставлення учасників освітнього процесу до виконання своїх обов'язків.

У цьому контексті варто погодитися з твердженням М. Шумили, який, говорячи про юридичну відповідальність за порушення вимог академічної доброчесності, наголошує, «що вживати лише одні заходи юридичної відповідальності означає не що інше, як гатити з канон по горобцях, бо це контрпродуктивна боротьба з наслід-

ками. Куди як важливіше вживати заходів, спрямованих на запобігання таким антиправним діям. Тому насамперед, на мою думку, доцільно створити нормативні еталони (стандарты) – даруйте за тавтологію – науковості наукового продукту. Наприклад, у правовій сфері це аналітичні висновки здобувачів щодо нормативного, наукового та емпіричного складників дослідження, які б забезпечували приріст наукового знання» [5, с. 138]. Тобто в окремих аспектах унормування академічної доброчесності потрібно вдосконалювати сам освітній процес, у якому стандарт підготовки здобувача освіти буде мінімізувати, зменшувати випадки порушення вимог академічної доброчесності та запобігати їх виникненню.

Зміни самого академічного середовища також прямо залежать від рівня дотримання вимог академічної доброчесності. Підвищення рівня академічної доброчесності вітчизняними науковцями бачиться, зокрема, і через: проведення просвітницьких кампаній (наприклад, Мерілендський кодекс честі передбачає суттєве залучення студентів до поширення академічної доброчесності за допомогою таких стратегій, як спільна робота з викладачами над зменшенням випадків нечесної поведінки студентів, членство в колегіях з розгляду справ, а також проведення презентацій для інших студентів стосовно важливості доброчесності); зміцнення самооцінки та відваги студентів (акцент на студентському лідерстві); надання можливості студентській молоді самостійно вибирати навчальні курси [6, с. 122]. Такий підхід, на нашу думку, передбачає необхідність розвитку партнерських відносин між учасниками освітнього процесу, що зрештою має створювати таке академічне середовище, в якому загальносоціальні цінності виступають основою професійного розвитку здобувачів освіти.

У науковій літературі висловлюється думка, що «досягнення академічної доброчесності в українських вищих навчальних закладах можливе у разі поєднання зусиль держави, суспільства та безпосередньо кожного учасника освітнього процесу. Для досягнення академічної доброчесності потрібно: сформулювати суспільне ставлення до необхідності дотримання

принципів академічної доброчесності як системи цінностей, що закладаються під час навчання у середніх загальноосвітніх та вищих навчальних закладах; навчити учнів керуватися в процесі навчання чи досліджень принципами чесності, чесною праці та навчання; проводити заняття з інформаційної грамотності у школах та університетах; укорінити в освітньому середовищі ідею, що плагіат, списування, несанкціоноване використання чужих напрацювань є нечесним і неприйнятним; підвищити статус учителя та викладача, формувати на цьому підґрунті сумлінне ставлення до роботи та відповідальність до її результатів; затвердити кодекси академічної доброчесності у наукових та освітніх закладах. Таким чином, впровадження академічної доброчесності у світі проходить неодноразово, внаслідок особливостей історичного розвитку суспільства та національної системи освіти різних країн» [7, с. 115]. Можна стверджувати, що, окрім нормативного складника, соціальний складник академічної доброчесності потребує розвитку через ціннісну орієнтацію учасників освітнього процесу, і у цьому контексті функціональний аспект правового регулювання академічної доброчесності має принципове значення.

Так, В. Ковальський аргументовано доводить, що «напрями впливу – це найбільш суттєвий компонент функції права, вони є свого роду відповіддю на потреби суспільного розвитку, наслідком законодавчої політики, що концентрує ці потреби і трансформує їх у позитивне право, публічні обов'язки. Змінюються, збільшуються суспільні потреби – змінюються та розширюються функції і принципи права. І навпаки, зменшуються ці потреби – це відбивається і у функціях права <...> за проміжки часу відбувся перехід від статичного розуміння функцій права до динамічного, тобто від одностороннього (командного) до дихотомічного (соціально-ціннісного) характеру права. Тому доцільно іменувати функції права подвійним визначенням, як наприклад: функція організаційна та інтегративна (організаційно-інтегративна), інформаційна та комунікативна (інформаційно-комунікативна), соціальна та економічна (соціально-економічна), культурна

та виховна (культурно-виховна), аксіологічна та регулятивна (регулятивно-аксіологічна). Один компонент функції відбиває її стабільність, інший – динаміку, змінність відповідно до суспільно-правового розвитку» [8, с. 58]. Функції права, наголошує В. Ковальський, мають бути каталізатором розвитку правової державності, проявом соціальної сутності і спрямованого поступу української держави до демократії, до людини і громадянина. Загалом, сама сутність права, якщо вона аналізується в контексті його функцій, має розглядатися у безпосередньому зв'язку з процесами соціалізації індивідів і самої держави, демократизації політичного життя за активної участі громадян у процесі правотворчості [8, с. 61].

Погоджуючись із наведеними тезами, вбачаємо за потрібне звернути увагу науковців на проблеми нормативного вдосконалення інституту академічної доброчесності через функціональний підхід, за яким культурно-виховна функція здатна розкрити та відобразити суспільні потреби щодо укріплення та підвищення рівня академічної доброчесності в Україні. Культурно-виховна функція, на наше переконання, є саме тією функцією права, яка має бути ключовою у процесі розвитку соціального складника інституту академічної доброчесності та культурного й інтелектуального піднесення людського капіталу в Україні.

«Виховна функція права являє собою результат здатності права висловлювати загальноновизнані та підтримувані суспільством думки і впливати на свідомість людей, формуючи у них відповідні позитивні з погляду суспільства установки щодо поведінки в певних життєвих ситуаціях [9, с. 36]. Це повною мірою стосується й впливу нормативних положень щодо дотримання академічної доброчесності на поведінку учасників освітнього процесу. «Будь-яке суспільство має можливість існувати і зберігати життєдіяльність лише за умов його сталого розвитку, нормального функціонування. Для цього потрібні впорядковані, узгоджені вчинки людей, їх об'єднань, державних органів у всіх сферах життя, що перетворює їх на соціальну значущу поведінку. Таким шляхом суспільство за допомогою нормування пове-

дінки успадковує позитивний соціально-правовий досвід впорядкування життя та забезпечує власний загальнокультурний розвиток» [9, с. 41]. Отже, культурний, інтелектуальний та професійний розвиток здобувачів освіти, що відбувається за рахунок впровадження норм академічної доброчесності в освітній процес, формує підвалини ціннісної орієнтації суспільства загалом. Взаємодія культури, виховання, правомірної поведінки із загальним суспільним прогресом здатна забезпечити не лише прогресивний розвиток особистості, а й держави загалом. При цьому культурно-виховна функція права та її вплив на вдосконалення процесу навчання здобувачів освіти, зрештою, має підвищити й укріпити високий рівень академічної доброчесності в Україні.

Важливість культурно-виховної функції права у частині нормативного регулювання академічної доброчесності дозволяє поширювати вплив нормативних положень про академічну доброчесність не лише на здобувачів освіти закладів вищої освіти, а й на учнів загальноосвітніх шкіл. Якщо у разі притягнення до юридичної відповідальності за порушення академічної доброчесності ми говоримо виключно про тих здобувачів, які усвідомлюють свою поведінку, то у разі впливу культурно-виховної функції нормативних положень про академічну доброчесність ідеться вже про всіх учасників освітнього процесу незалежно від віку. Функціональний підхід до правового регулювання академічної доброчесності дозволяє «включити» у процес конкретні погляди здобувачів освіти на свою поведінку. Таке включення має відбуватися, зокрема, і за рахунок оновлення змісту освітніх стандартів та видів навчальних завдань.

Вищевикладене дає підстави для таких тверджень:

– по-перше, академічна доброчесність як суспільне явище дозволяє формувати в особистості стійкі навички критичного мислення, здатності до формування власної думки. За рахунок здобуття загальних та професійних компетенцій з дотриманням вимог академічної доброчесності особистість формує високий рівень культури, інтелектуального розвитку та професійної майстерності;

– по-друге, академічна доброчесність як інституція у сучасному освітньому середовищі вже має необхідне базове нормативне регулювання на загальнодержавному та локальному рівнях, що забезпечує можливість подальшого розвитку академічної доброчесності як ціннісного складника освітнього процесу;

– по-третє, за своєю сутністю унормувати всі аспекти академічної доброчесності в нормативно-правових актах неможливо і непотрібно, адже реалізація доброчесної поведінки здійснюється через чесну працю, повагу до чужої праці, неприпустимість обману тощо; це своєю чергою вказує на необхідність розвитку академічної доброчесності через підвищення загального рівня культури учасників освітнього процесу;

– по-четверте, розвиток академічної доброчесності нерозривно пов'язаний з нормативним удосконаленням цієї інституції, адже норми, які регламентують умови дотримання академічної доброчесності, розкривають можливості впливу на волю і свідомість учасників освітнього процесу за рахунок культурно-виховної функції права;

– по-п'яте, культурно-виховна функція норм щодо академічної доброчесності розкриває правові можливості закріпити ціннісну орієнтацію освітнього процесу відповідно до прогресивних загальноновизнаних результатів розвитку цивілізації, за якими юридично значуща поведінка учасників освітнього процесу відповідає потребам суспільства;

– по-шосте, культурно-виховна функція норм академічної доброчесності здатна формувати у малолітніх дітей, як учасників освітнього процесу, необхідні погляди та установки щодо поведінки в процесі навчання, які відповідають правилам дотримання академічної доброчесності;

– по-сьоме, розвиток академічної доброчесності в Україні на основі функціонального підходу до її вдосконалення у правовому полі вимагає системного підходу, який не обмежується визначенням видів порушень академічної доброчесності та відповідальності за такі порушення, а потребує вироблення нормативів і стандартів у системі освіти, які б дозволили будувати освітній процес у такий спосіб, щоб запобігти можливості вдаватися до

недобросовісної поведінки, зокрема це стосується питання організації самостійної роботи здобувачів освіти та видів навчальних завдань для них.

Питання розвитку інституту академічної доброчесності в контексті функціональ-

ного впливу нормативно-правових актів на поведінку учасників освітнього процесу потребує подальшого дослідження, зокрема визначення основних та додаткових функцій правових норм у питаннях академічної доброчесності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зінченко В. Академічна доброчесність як основа сучасного процесу. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип 31. Т. 3. С. 198–205.
2. Слободянюк О.М. Роль науково-педагогічного колективу у формуванні культури академічної доброчесності студентів. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2018. № 6. С. 134–139.
3. Батечко Н., Дурдас А. Академічна доброчесність у контексті європейських практик: досвід Франції. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. Вип. № 3 (60). С. 88–94.
4. Смітюх А.В. Щодо обману як легального поняття правового інституту академічної доброчесності законодавства України про освіту. *Матеріали 75-ї звітної наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників економіко-правового факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова* (м. Одеса, 25–27 листоп. 2020 р.). Одеса : Фенікс, 2020. С. 14–16.
5. Шумило М.Є. Нагальні питання юридичної відповідальності за порушення вимог академічної доброчесності у науковій діяльності. *Академічна відповідальність : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 15 квітня 2021 р.). Київ : Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 135–139.
6. Абатуров О.Є., Нікуліна А.О. Академічна доброчесність – основна інституційна цінність. *Академічна доброчесність: виклики сучасності : збірник наукових есе учасників дистанційного етапу наукового стажування для освітян* (Республіка Польща, м. Варшава, 28.01–08.02.2019). Варшава, 2019. С. 117–123.
7. Лола Ю.Ю. Особливості впровадження інституту академічної доброчесності у вищих навчальних закладах України. *Сучасна освіта та інтеграційні процеси : збірник наукових праць міжнародної науково-методичної конференції* (м. Краматорськ, 22–23 листоп. 2017 року) / під заг. ред. д-ра техн. наук., проф. С.В. Ковалевського. Краматорськ : ДГМА, 2017. С. 11–115.
8. Ковальський В.С. Функції права: ціннісний та сутнісний виміри. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 58–62.
9. Пильгун Н.В. Роль виховної функції права та правового виховання у формуванні особистості. *Держава і право*. 2012. Вип. 55. С. 36–41.